

Μια υπόθεση για τη φύση του ελληνικού κράτους

Θάνος Σκούρας*

Ο καπιταλισμός αρχίζει ουσιαστικά στην Ελλάδα στην περίοδο του μεσοπολέμου, όταν σημαντικά τμήματα του εργατικού δυναμικού γίνονται μισθωτοί εργάτες. Αυτή είναι η θέση του Νίκου Μουζέλη,¹ την οποία στηρίζει στην ακόλουθη παράγραφο του Πρώτου Τόμου του Κεφαλαίου: «Η καπιταλιστική παραγωγή αρχίζει πραγματικά μόνον όταν κάθε καπιταλιστής απασχολεί συγχρόνως ένα συγκριτικά μεγάλο αριθμό εργατών, και επομένως μόνον όταν η διαδικασία εργασίας (labour process) γίνεται σε εκτεταμένη κλίμακα και αποδίδει σχετικά μεγάλες ποσότητες προϊόντων.»

Το ερώτημα που προκύπτει άμεσα από την αποδοχή της παραπάνω θέσης αφορά την εξέταση της περιόδου που προηγείται του καπιταλισμού. Πιο συγκεκριμένα, το ερώτημα είναι, πώς πρέπει να χαρακτηριστεί η περίοδος των πρώτων εκατό περίπου χρόνων μετά την

* Διευθυντής Οικονομικού Τμήματος North East London Polytechnic

— Το κείμενο αυτό είναι μετάφραση ανακοίνωσης που έγινε σε συνέδριο με το θέμα «Ανάπτυξη και Υπανάπτυξη: Η Ελληνική Περίπτωση», που οργάνωσαν η Ένωση Ελλήνων Πανεπιστημιακών Δυτικής Ευρώπης και η ΕΛΕΜΕΠ Λονδίνου, τον Μάρτιο του 1979, στην Οικονομική Σχολή του Λονδίνου (LSE).

1. Κάθε αναφορά στον Νίκο Μουζέλη αφορά την εργασία του με τον τίτλο «Capitalism and the Development of the Greek State». Η εκτενής αυτή εργασία, της οποίας το τελικό μόνο μέρος διαβάστηκε στο συνέδριο, δημοσιεύτηκε στο βιβλίο του R. Scase (Ed.), *The State in Western Europe*, Croom Helm, London, 1980. Το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας αυτής έχει μεταφραστεί στα ελληνικά και περιέχεται στο πολύτομο έργο *Ελλάδα, Ιστορία και Πολιτισμός* (έκδοση Μάλλιανης - Παιδεία). Η εργασία του Ν. Μουζέλη, «Καπιταλισμός και η ανάπτυξη του ελληνικού κράτους» βρίσκεται στον τόμο 7 που φέρει τον γενικό τίτλο *Το Νέο Ελληνικό Κράτος: Η Πολιτική*.

εθνική ανεξαρτησία, που σε μεγάλο βαθμό διαμόρφωσαν τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία και κράτος; Όπως παρατηρεί ο Νίκος Μουζέλης, σ' αυτή την περίοδο, η απλή εμπορευματική παραγωγή (simple commodity production) αποτελεί τον πιο διαδεδομένο τρόπο παραγωγής και συνοδεύεται από έναν «τεράστιο κρατικό μηχανισμό» που σε μεγάλο βαθμό είναι παρασιτικός και μη παραγωγικός. Αφήνοντας κατά μέρος τα θεωρητικά και κυρίως ιστορικά προβλήματα που παρουσιάζει η έννοια του προ-καπιταλιστικού σχηματισμού με απλή εμπορευματική παραγωγή, ας συγκεντρώσουμε την προσοχή μας στις λογικές συνέπειες που έχει μια τέτοια θέση στη διαμόρφωση του χαρακτήρα του κράτους.

Είναι εύλογο να υποθέσει κανείς ότι το κράτος σ' ένα προ-καπιταλιστικό σχηματισμό δεν είναι δυνατόν να είναι καπιταλιστικό κράτος. Ο μόνος τρόπος για να αποφύγει κανείς αυτό τον συλλογισμό είναι να δεχτεί τη δυνατότητα διάζευξης μεταξύ της εξέλιξης του κράτους και της εξέλιξης της οικονομίας που έχει σαν αποτέλεσμα το κράτος να μην συμπορεύεται με την οικονομία. Άν δεχτούμε τη θεωρητική δυνατότητα διαφορετικών ρυθμών στην εξέλιξη κράτους και οικονομίας, χρειάζεται να προσδιορίσουμε άμεσα τα χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού κράτους μια και δεν μπορούμε πια να συναγάγουμε έμμεσα από την οικονομία τη φύση του κράτους. Για να κρίνουμε λοιπόν αν ένα κράτος είναι ή όχι καπιταλιστικό, χρειαζόμαστε έναν άμεσο προσδιορισμό των στοιχείων που συνθέτουν το καπιταλιστικό κράτος. Έναν τέτοιο προσδιορισμό προτείνει ο Claus Offe και ο Νίκος Μουζέλης μοιάζει να αποδέχεται τα κριτήρια που παρέχει ο Offe. «Για τον Claus Offe δεν είναι ούτε δομικές οροθετήσεις ούτε πιέσεις ομάδων (group pressures) στις μακρινές ή άμεσες περιστάσεις του κράτους που το καθιστούν καπιταλιστικό, αλλά κυρίως εγγενείς εσωτερικοί μηχανισμοί που εξασφαλίζουν.

- (α) αρνητικά, τον αποκλεισμό κάθε πολιτικής γραμμής (policy) που εκπροσωπεί μη καπιταλιστικά ή στενά ιδιωτικά καπιταλιστικά συμφέροντα,
- (β) θετικά, τη λήψη «σωστών» αποφάσεων από την άποψη των γενικών συμφερόντων του κεφαλαίου, και
- (γ) την παρουσίαση της κρατικής πολιτικής που προωθεί τα γενικά συμφέροντα του κεφαλαίου κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να δίνεται η εντύπωση ότι ακριβώς αυτή η πολιτική προωθεί τα γενικά συμφέροντα όλων των τάξεων» (Ν. Μουζέλης, υποσημείωση 83).

Μπορούμε να δεχτούμε ότι το ελληνικό κράτος του 19ου αιώνα ικανοποιεί αυτά τα κριτήρια; Είναι φανερό πως όχι. Και μάλιστα είναι αμφίβολο αν ακόμα και το σύγχρονο ελληνικό κράτος μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο μπορεί να θεωρηθεί ότι ικανοποιεί τα παραπάνω κριτήρια. Ακόμη και στη σύγχρονη εποχή το ελληνικό κράτος 1) συχνά προώθησε στενά ιδιωτικά συμφέροντα, 2) δεν διέθετε την οργανωτική δομή για την προώθηση των γενικών συμφερόντων του κεφαλαίου, και 3) συχνά δεν είχε πολιτική με γενική κοινωνική αποδοχή και έτσι η νομιμοποίηση (legitimation) της κρατικής δράσης κάθε άλλο παρά ήταν εξασφαλισμένη.

Βλέπουμε λοιπόν ότι, αν δεχτούμε τη δυνατότητα διάξευξης μεταξυ οικονομίας και κράτους κατά την εξέλιξή τους, και βασιστούμε σε έναν άμεσο προσδιορισμό του καπιταλιστικού κράτους, καταλήγουμε να αμφισβητούμε την ύπαρξη καπιταλιστικού κράτους ακόμη και στη σημερινή ελληνική πραγματικότητα. Οδηγούμαστε λοιπόν στο παράδοξο συμπέρασμα ότι η σημερινή εμφανώς καπιταλιστική ελληνική οικονομία δημιουργήθηκε και συνυπάρχει με ένα προ-καπιταλιστικό κράτος. Προκειμένου να αποφύγουμε αυτό το παράδοξο συμπέρασμα, είναι νομίζω προτιμότερο να εγκαταλείψουμε την ιδέα της διάξευξης μεταξύ οικονομίας και κράτους στην ελληνική περίπτωση και να δεχτούμε ότι οικονομία και κράτος συμπορεύονται και, επομένως, αν η οικονομία τον 19ο αιώνα δεν ήταν καπιταλιστική, όπως ισχυρίζεται ο Ν. Μουζέλης, τότε ούτε το κράτος μπορεί να ήταν καπιταλιστικό.

Ποιά όμως είναι τότε η φύση και τα χαρακτηριστικά του ελληνικού κράτους του 19ου αιώνα; Είναι προφανές ότι η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα δεν έχει μόνο ιστορική σημασία για την κατανόηση της πορείας του ελληνικού κράτους αλλά είναι καίριας σημασίας και για την ανάλυση και κατανόηση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας. Ο Νίκος Μουζέλης δεν δίνει απάντηση σ' αυτό το ερώτημα, αν και η εργασία του οδηγεί έμμεσα, όπως προσπάθησα να δείξω, σ' ένα σημαντικό συμπέρασμα: Στα πρώτα εκατό χρόνια της ύπαρξής του το ελληνικό κράτος δεν ήταν καπιταλιστικό.

Στο υπόλοιπο αυτού του κειμένου θα αποτολμήσω μια υπόθεση για τη φύση του ελληνικού κράτους του 19ου αιώνα και θα εξετάσω μερικά από τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει. Θα ήθελα από την αρχή να τονίσω ότι η υπόθεση αυτή έχει το χαρακτήρα προκαταρκτικής διερεύνησης και προτείνεται σαν αφετηρία μάλλον παρά σαν το τελικό προϊόν σοβαρής ιστορικής μελέτης. Είναι προφανές ότι ο σκοπός της δεν είναι να υποκαταστήσει μια τέτοια μελέτη αλλά να χρησιμεύσει σαν όργανο προσανατολισμού στην ιστορική έρευνα.

Εκείνο που, όπως νομίζω, μπορεί να φανεί χρήσιμο στην ιστορική έρευνα, είναι η υπόθεση ότι το ελληνικό κράτος του 19ου αιώνα αποτελεί περίπτωση «ενδιάμεσου καθεστώτος». Η έννοια του «ενδιάμεσου καθεστώτος» οφείλεται στον M. Kalecki, ο οποίος την χρησιμοποίησε για να χαρακτηρίσει τις αποικίες που ανεξαρτητοποιήθηκαν μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Σύμφωνα με την άποψη του Καλέτσκι,² βασική προϋπόθεση για την εμφάνιση «ενδιάμεσου καθεστώτος» είναι η απουσία μιας ανεπτυγμένης ενδογενούς καπιταλιστικής τάξης καθώς και η αδυναμία των φεουδαρχικών στοιχείων τη στιγμή που η χώρα αποκτά την ανεξαρτησία της. Σ' αυτές τις περιπτώσεις το κενό δύναμης που δημιουργείται με την αποχώρηση των αποικιοκρατών πληρούται από τον κρατικό μηχανισμό μέσω του οποίου πραγματοποιείται πια η οποιαδήποτε περαιτέρω ανάπτυξη των τάξεων. Στο βαθμό που ο κρατικός μηχανισμός ελέγχει τις εξελίξεις και καταφέρνει να παρατείνει την αδυναμία της καπιταλιστικής τάξης, το «ενδιάμεσο καθεστώς» μπορεί να επιζήσει χρησιμοποιώντας έντονα λαϊκιστική πολιτική (populist policies) και έχοντας την υποστήριξη, ή τουλάχιστον τη συναίνεση, της μικροαστικής τάξης καθώς και των μικροαρχοντών.

Η έννοια του «ενδιάμεσου καθεστώτος» μπορεί, νομίζω, να προσαρμοστεί στις συνθήκες των κρατών που έγιναν ανεξάρτητα τον 19ο αιώνα. Η χρησιμοποίηση αυτής της έννοιας από τον ίδιο τον Καλέτσκι στην περίπτωση της Βολιβίας δείχνει ότι και ο Καλέτσκι ήταν διατεθειμένος να επεκτείνει τη χρήση της πέρα από τις χώρες για τις οποίες αρχικά επινοήθηκε. Η μεγάλη διαφορά δέβεται έγκειται στις συνθήκες που διέπουν το διεθνές πλαίσιο μέσα στο οποίο μια χώρα αποκτά την ανεξαρτησία της. Άλλο είναι να αποκτήσει μια χώρα την ανεξαρτησία της, την εποχή που οι αποικιακές αυτοκρατορίες βρίσκονταν στο ζενίθ τους, και άλλο να αποκτήσει την ανεξαρτησία της την εποχή που η αποικιοκρατία θρυσκόταν στο τέλος της. Το διεθνές πλαίσιο είναι αναμφίβολα καθοριστικό στις δυνατότητες επιλογής εξωτερικής αλλά και συχνά εσωτερικής πολιτικής που έχει μια πρόσφατα ανεξαρτητο-

2. Η άποψη του Καλέτσκι για το «ενδιάμεσο καθεστώς» αναπτύσσεται σε δύο άρθρα του «Observations on Social and Economic Aspects of Intermediate Regimes», *Coexistence*, IV. (1), 1967 και «Bolivia - An 'Intermediate Regime' in Latin America», *Economia y Administración*, 1970 (16). Τα δύο αυτά άρθρα έχουν αναδημοσιευτεί στο βιβλίο του M. Καλέτσκι, *Essays on Developing Economies*, Harvester Press, 1976. Την έννοια του «ενδιάμεσου καθεστώτος» έχουν επίσης χρησιμοποιήσει σε άρθρα τους και οι K.N. Raj, *Economic and Political Weekly*, Bombay, 7 July 1973 και T. Skouras, *Development and Change*, Hague, October 1978.

ποιημένη χώρα και μπορεί να καθορίσει σε μεγάλο βαθμό την πολιτικο-οικονομική συμπεριφορά της. Γι' αυτό, είναι μάλλον απίθανο ένα «ενδιάμεσο καθεστώς» στον 19ο αιώνα να έχει δυνατότητα ουσιαστικής αντίστασης στην ξένη ανάμιξη και επιρροή. Πολύ μάλιστα περισσότερο, αν, όπως στην περίπτωση της Ελλάδας, η ανεξαρτησία κερδήθηκε με την ανάμιξη ξένων δυνάμεων στον αγώνα εναντίον ενός ισχυροτέρου κράτους και αν υπάρχει επίσης η ελπίδα εδαφικής εξάπλωσης σε βάρος αυτού του πιο μεγάλου κράτους πάλι με την ενίσχυση των ξένων δυνάμεων. Μια τέτοια συγκυρία προσκαλεί την ξένη ανάμιξη και κάνει σχεδόν αδιανόητη την αντίσταση στην επιρροή της.

Η επιρροή των ξένων, και κυρίως αποικιακών, δυνάμεων είναι λοιπόν ένας παράγοντας που περιορίζει τα περιθώρια δράσης και τις δυνατότητες επιλογής ενός ενδιάμεσου καθεστώτος, τον 19ο αιώνα, με αποτέλεσμα να μειώνει τις πιθανότητες της επιβιώσής του. Εκτός όμως από την περίπτωση που η ξένη ανάμιξη στοχεύει κυρίως στη δημιουργία και ενίσχυση της ντόπιας καπιταλιστικής τάξης και στην ανατροπή του ενδιάμεσου καθεστώτος, δεν μοιάζει αδύνατη η επιβίωση ενός τέτοιου «πρωτο-ενδιάμεσου καθεστώτος».

Μπορεί λοιπόν το ελληνικό κράτος να θεωρηθεί σαν μια πρόωγη περίπτωση ενδιάμεσου καθεστώτος; Αυτό δεν φαίνεται κατ' αρχήν τελειώς απίθανο, λόγω της απουσίας μιας αναπτυσσόμενης καπιταλιστικής τάξης και της ισχνής φεουδαρχικής παρουσίας τήν εποχή της ανεξαρτησίας. Ο θρόνος, βέβαια, επιβάλλεται από τις ξένες δυνάμεις και αποτελεί ένα βασικό μέσο για τις παρεμβάσεις τους καθώς και για την προάσπιση των συμφερόντων τους. Όμως ούτε ο θρόνος ούτε καμιά ξένη δύναμη μοιάζει να προωθεί ενεργά το δυνάμωμα μιας ντόπιας καπιταλιστικής τάξης. Από την άλλη μεριά, το ελληνικό κράτος αναπτύσσεται πολύ γρήγορα και επεκτείνει την επιρροή του πάνω σ' όλες τις εκφάνσεις της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Στη δεκαετία ήδη του 1870, απασχολεί τό ένα τέταρτο του εργατικού δυναμικού εκτός γεωργίας ή, σύμφωνα με άλλο υπολογισμό (που αναφέρει ο Νίκος Μουζέλης), έχει επτά φορές περισσότερους υπάλληλους σε αναλογία με τον συνολικό πληθυσμό, από όσους έχει το βρετανικό κράτος. Η πολιτική του δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί ότι ενισχύει την ανάπτυξη της ντόπιας καπιταλιστικής τάξης και φαίνεται πολύ πιο εναρμολωμένη με τις προσδοκίες και τις βλέψεις των μικροαστών και μικροαγροτών. Η αγροτική τάξη είναι ενταγμένη στο πολιτικό σύστημα με τη βοήθεια ενός αποτελεσματικού πλέγματος πελατειακών σχέσεων και το ενδιαφέρον της για την πολιτική παραμένει αδιά-

πτωτο, ενώ η τεράστια επέκταση του κράτους παρέχει ευκαιρίες για νέους διορισμούς και για δημοσιο-υπαλληλική σταδιοδρομία στα μορφωμένα παιδιά τόσο της μικροαστικής όσο και της αγροτικής τάξης.

Παρ' όλον ότι η υπόθεση του «ενδιάμεσου καθεστώτος» δεν φαίνεται εκ πρώτης όψεως αβάσιμη, δεν αποκλείεται και άλλες απόψεις για το θέμα της Ελλάδας του 19ου αιώνα να μοιάζουν, τουλάχιστον στο πρώτο αυτό επίπεδο της ανάλυσης, εξίσου πειστικές. Ποιό λοιπόν πρέπει να είναι το κριτήριο για να ξεχωρίσουμε τη σχετική αξία των διαφορετικών απόψεων; Νομίζω ότι το σωστό κριτήριο θα πρέπει να είναι, πρώτα, το κατά πόσο οι απόψεις αυτές βοηθούν ή όχι στην κατανόηση των ιστορικών γεγονότων και, κατόπιν, η ευρύτης της ερμηνείας που δίνουν και ο βαθμός στον οποίο η ερμηνεία αυτή καλύπτει τα βασικά ερωτήματα που προκύπτουν από την ιστορική έρευνα.

Ας εξετάσουμε λοιπόν σύντομα μερικά από τα θέματα που ανακύπτουν στις τελευταίες δύο εργασίες αυτού του συνεδρίου κάνοντας συγχρόνως έναν αρχικό έλεγχο της ερμηνευτικής αξίας της υπόθεσής μας.

Ας αρχίσουμε με τα χαρακτηριστικά του ελληνικού κράτους, όπως τα παρουσιάζει ο Νίκος Μουζέλης. Η υπερανάπτυξη του κρατικού μηχανισμού και η σχετική του αυτονομία είναι και τα δύο χαρακτηριστικά που προφανώς βρίσκονται σε συμφωνία με την έννοια του «ενδιάμεσου καθεστώτος». Όσον αφορά τη σχετική αδυναμία και αστάθεια του σύγχρονου ελληνικού κράτους, είναι νομίζω και αυτά χαρακτηριστικά που σε καμιά περίπτωση δεν βρίσκονται σε αντίθεση με την υπόθεση ενός ενδιάμεσου καθεστώτος στον 19ο αιώνα. Η σχετική αδυναμία του σύγχρονου ελληνικού κράτους δεν είναι τίποτε άλλο παρά αδυναμία του να προωθήσει τα συλλογικά συμφέροντα του κεφαλαίου. Αλλά αυτό ακριβώς είναι που περιμένει κανείς από ένα κράτος που έχει πρόσφατα ξεπροβάλει μέσα από ένα «ενδιάμεσο καθεστώς» και που διατηρεί ακόμη σημαντικά στοιχεία από τις ρίζες του. Είναι βέβαια προφανές ότι ένα ενδιάμεσο καθεστώς δεν θα είχε συμφέρον να ισχυροποιήσει το κεφάλαιο μια και η ανάπτυξη του κεφαλαίου θα απειλούσε άμεσα την αυτονομία του καθώς και αυτήν ακόμη την επιδίωξη του.

Η αστάθεια του σύγχρονου ελληνικού κράτους πηγάζει από την ανικανότητα ενός ενδιάμεσου καθεστώτος να αντιμετωπίσει την εμφάνιση μιας πολιτικά οργανωμένης εργατικής τάξης. Μια πρώτη, αλλά αναπόφευκτα βραχυπρόθεσμη, αντίδραση του καθεστώτος σ' αυτό θα ήταν πιθανώς μια προσέγγιση του ντόπιου και ξένου κεφα-

λαίου με το σκοπό να το χρησιμοποιήσει σαν αντίβαρο στην απειλή από κάτω. Όμως, μακροπρόθεσμα, αυτή η πολιτική μόνο στο τέλος του μπορεί να το οδηγήσει καθώς μοιραία μεταλλάσσεται σε καπιταλιστικό κράτος. Η διαδικασία της μεταλλαγής δεν είναι δέβαια ομαλή και είναι ακριβώς σ' αυτή την περίοδο, περίοδο αβεβαιότητας και έλλειψης προσανατολισμού, που το κράτος είναι ιδιαίτερα ευάλωτο και που γίνονται πιο πιθανές οι πολιτικές ταραχές και ανακατατάξεις καθώς και οι στρατιωτικές παρεμβάσεις.

Ας γυρίσουμε τώρα, σύντομα, στα θέματα της ελληνικής ανώτατης εκπαίδευσης που ανέπτυξε ο Κωσταντίνος Τσουκαλάς.³

Εκτός από τις ανάγκες των πλούσιων Ελλήνων της διασποράς, που θεωρεί ο Τσουκαλάς κεντρικό παράγοντα της ύπαρξης τεράστιου αριθμού πανεπιστημιακών αποφοίτων, ο άλλος κρίσιμος παράγοντας για την εξήγηση του φαινομένου είναι η υπερανάπτυξη του κρατικού μηχανισμού που χαρακτηρίζει ένα ενδιάμεσο καθεστώς. Αυτός ο παράγοντας μπορεί επίσης, τουλάχιστον ως ένα σημείο, να εξηγήσει την εντυπωσιακή προτίμηση για νομικές σπουδές και το ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό των φοιτητών από αγροτικές οικογένειες, γεγονός που δεν εξηγούνται από τις ανάγκες της διασποράς των Ελλήνων.

Η υπερεπέκταση του κράτους όχι μόνο έδωσε ευκαιρίες δουλειάς σε αποφοίτους, αλλά επίσης η επέκτασή του σε όλες τις σφαίρες της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, με την συνακόλουθη υπερθεσμοθέτηση (που δεν σημαίνει αναγκαία και ευνομία), κατέστησε τις νομικές σπουδές ένα χρήσιμο όπλο για την εξασφάλιση οφελών και την προώθηση προσωπικών συμφερόντων. Επι πλέον, η χρήση της καθαρεύουσας και ο γενικός φορμαλισμός του Κράτους (που μαζί με τις απόπειρες για εξευρωπαϊσμό πιθανώς θα είχαν σε κάποια φάση, στο ιδεολογικό επίπεδο, κάποια λειτουργικότητα και χρησιμότητα για την εγκαθίδρυση και το κύρος του ενδιάμεσου καθεστώτος), έδωσαν ένα ακόμα κίνητρο στη σπουδή του Δικαίου. Όσον αφορά τον χαμηλό βαθμό της ταξικής επιλογής στα ελληνικά πανεπιστήμια και την υψηλή αναλογία των φοιτητών που προέρχονται από αγροτικές οικογένειες, αυτό επίσης είναι κάτι που συμβαδίζει με την υπόθεση του ενδιάμεσου καθεστώτος. Είναι ακριβώς η πρόσβαση που έχουν οι

3. Η εισήγηση του Κωνσταντίνου Τσουκαλά στο συνέδριο δημοσιεύτηκε με τον τίτλο «Some Aspects of Overeducation in Greece» στο βιβλίο των M. Scheine και E. Friedl, *Regional Variation in Modern Greece and Cyprus: Towards a Perspective of the Ethnography of Greece*, Έκδοση της Ακαδημίας Επιστημών της Νέας Υόρκης. Οι απόψεις που αναπτύσσονται στην παραπάνω εισήγηση βρίσκονται στα ελληνικά στο βιβλίο του Κωνσταντίνου Τσουκαλά, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, Θεμέλιο, 1977.

αγρότες στην ανώτατη μόρφωση, και μέσα απ' αυτή στην κρατική απασχόληση, που παρέχει τη δίοδο για κοινωνική ανάδειξη και αποτελεί τον βασικό κοινό παρανομαστή στις σχέσεις τους με τη μικροαστική τάξη. Είναι δηλαδή η εγκαθίδρυση αυτής της αγροτικής-μικροαστικής «χοάνης για κοινωνικο-οικονομική ανάδειξη» και η εξάρτησή της από την ανώτατη εκπαίδευση που αποτελεί μια σημαντική υλική προϋπόθεση για τη νομιμοποίηση του ενδιάμεσου καθεστώτος.

Ένα τελικό σχόλιο αναφέρεται στο αίτιγμα της απουσίας, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες, ενός αγροτικού κινήματος στο διάστημα του μεσοπολέμου. Η υπόθεση του ενδιάμεσου καθεστώτος μπορεί να δώσει, παράλληλα με την εξήγηση που προτείνει ο Νίκος Μουζέλης, μια πρόσθετη αιτία βασισμένη στην ύπαρξη διαφοροποιημένων υλικών συμφερόντων μέσα στην ελληνική αγροτική τάξη. Οι αγρότες της Πελοποννήσου και της Ρούμελης, που είχαν ενσωματωθεί πλήρως στο ενδιάμεσο καθεστώς και είχαν στέρεα πρόσβαση στον κρατικό μηχανισμό, δεν είχαν τα ίδια συμφέροντα ούτε κοινή μοίρα με τους αγρότες της Θεσσαλίας και της Βόρειας Ελλάδας και ακόμη λιγότερο με τη νέα αγροτική τάξη των Μικρασιατών προσφύγων που δεν είχαν παρόμοια πρόσβαση και ένταξη στον κρατικό μηχανισμό.